

Ten geleide

Wat gebeurt er allemaal achter het computerscherm? Welke werelden gaan erachter schuil? Slechts weinigen zullen belangstelling hebben voor de louter technische processen die zich daar afspelen, veel fascinerender voor de meesten van ons is de wereld die zich ontvouwt en waartoe toegang wordt verkregen met het aanzetten van de computer. Dit aanzetten is als het openen van een deur naar een andere wereld: een wereld vol informatie, vol beleving, vol sensaties en religieuze gewaarwordingen, een wereld – zo lijkt het wel – waarin leven geen fysieke beperkingen kent, maar ook een wereld van misleiding en verleiding, waarin mensen van identiteit wisselen en waarin alles zeer snel en nog sneller gaat. Een wereld kortom die het meer dan waard is om je in te verdiepen en kritisch te verkennen.

Ons alledaagse leven is door de *informatie- en communicatietechnologie (ICT)* grondig veranderd. Aan computerchips hebben we de aansturing van de auto en de wasmachine uitbesteed. Via het Internet is communiceren met iemand in China net zo gemakkelijk als praten met je burens. Met een webcam kun je elkaar zelfs over grote afstanden in de ogen kijken. En mobiel telefoneren is uit onze samenleving niet meer weg te denken. Maar ook: al onze bankgegevens zitten in computernetwerken opgeslagen, daardoor kunnen we bijvoorbeeld heel gemakkelijk even wat geld uit de muur trekken. Heeft de ICT net zulke revolutionaire gevolgen als indertijd de uitvinding van het schrift of de ontwikkeling van de stoommachine?

Door de wereldwijde koppeling van computersystemen en de erin opgeslagen gegevens ontstaat figuurlijk gesproken een 'ruimte', veelal aangeduid met het woord 'cyberspace'. Het is een 'ruimte' boordevol informatie. Informa-

tie die dankzij de computers waarin ze is opgeslagen en de netwerken tussen die computers kan stromen van de ene plek naar de andere plek. We hebben toegang tot die informatieruimte via allerlei op computers gebaseerde communicatietechnologieën. Via zulke toegangen ontlene we informatie aan het wereldwijde web, voegen er informatie aan toe en communiceren we met elkaar. We sturen bijvoorbeeld elkaar e-mails, of we halen informatie uit het net via een handig zoekstelsel, of boeken en betalen via Internet een vliegret. Niet alleen de snelheid waarmee gegevens worden uitgewisseld ook de wijze waarop we communiceren wordt door ICT intensief beïnvloed.

Door deze moderne technologie zijn mogelijkheden ongekend verruimd en kunnen steeds weer nieuwe terreinen worden betreden en verkend. De toegang tot de informatieruimte kan zodanig gevisualiseerd zijn dat we ons in die ruimte wanen, we spreken dan van 'virtual reality': een virtuele ruimte waarbinnen de grenzen van de fysieke wereld niet meer bestaan, waarin ook fantasieën tot leven kunnen worden gewekt. In *virtual reality* kunnen levens-echte ervaringen worden gecreëerd die eigenlijk fysiek onmogelijk zijn: bewegen dwars door muren heen, herleven na de dood of teruggaan in de tijd. Denk bijvoorbeeld aan de vele computerspelletjes. Waar dit voor jongeren en kinderen veelal deel uitmaakt van hun dagelijks leven, is het voor buitenstaanders niet alleen een ongrijpbare wereld maar ook een wereld die door zijn onbekendheid onzekerheid kan oproepen.

Ongemerkt en geleidelijk heeft de ICT zich een plaats veroverd, niet alleen in de communicatie met de ons omringende wereld, of als fantasiewereld, maar ook *binnen ons eigen fysieke bestaan*. Wanneer ons lichaam defect is kan het worden gerepareerd met technische middelen en instrumenten ja zelfs met vervangende apparaten waardoor het weer normaal kan functioneren. Sterker nog, bepaalde orgaanfuncties kunnen volledig worden vervangen of overgenomen door technische door computerchips ge-

reguleerde apparaatjes. Een pacemaker vinden we al heel gewoon. Een cochlea-implantaat om gehooruitval te corrigeren wordt al met een zekere regelmaat toegepast. Er zal in de toekomst zeker nog meer verfijnde technische apparatuur worden ontwikkeld die het fysieke lichaam zal 'mechaniseren'. Men hoeft alleen maar te denken aan de mogelijkheden van de nanotechnologie die beloften inhoudt om op microniveau processen in het lichaam te beïnvloeden en aan te sturen waardoor verstoorde functies van organen en orgaansystemen kunnen worden hersteld.

Ongekende mogelijkheden, fascinerende en soms ook huiveringwekkende. Hoe gaan wij hiermee om? Welke invloed heeft dit alles op ons mensbeeld, op onze relaties en op onze identiteit? Hoe verhoudt al dit onwerkelijke werkelijke zich tot ons ongeweten weten van verwachting, transcendentie, hoop en religie? Hoe en waar ontmoeten die werelden elkaar, zijn ze onderling in strijd of juist elkaar dienstbaar? De ervaringen met de informatie- en communicatietechnologie suggereren dat informatie misschien wel een even belangrijk element is van de werkelijkheid als materie. Wat zou dat betekenen voor onze lichamelijke? En voor ons zinverstaan? In deze bundel verkennen verschillende auteurs deze en andere vragen, en daarmee de grenzen tussen de ons vertrouwde fysieke wereld en de steeds indringender wereld van de virtuele imaginatie. Blijven bepaalde oude vertrouwde concepten nog overeind of moeten deze worden bijgesteld? Blijven wij nog hetzelfde of veranderen wij daardoor? En hoe waarderen we dat?

Deze publicatie is een verdere uitwerking van de inleidingen die op 28 mei 2005 te Eindhoven werden gehouden op het Symposium van het Thijmgenootschap en de Radboudstichting onder de gelijknamige titel: *'Cyberspace – zijn, denken en bewegen in een grenzeloze wereld'*. Deze grenzeloze wereld wordt in deze bundel vanuit velerlei in-

valshoeken verkend, en met grote deskundigheid enthousiast én kritisch besproken.

De bundel begint met een *vraaggesprek* met de filosoof en cyberspace-deskundige *Jos de Mul*, zoals dat gehouden is op het genoemde symposium. Elementaire begrippen, die voor ingewijden vertrouwd zijn maar voor buitenstaanders vooral abracadabra, worden in de antwoorden toegelicht en uitgelegd. Hierdoor kan de lezer, voordat hij of zij aan de rest van de bundel begint, enige vertrouwdheid opdoen met de begrippen die in de ICT en in het cyberspace-gebeuren gangbaar zijn.

Jos de Mul neemt ons vervolgens in zijn bijdrage mee op weg langs de ontstaansgeschiedenis van de rekenmachine en de computer en de invloed daarvan op ons wereldbeeld. Hij signaleert verschillende historische trends – miniaturisering, multimedialisering en netwerkontwikkeling – die in de ICT herkenbaar zijn, en constateert dat de computer in enkele decennia is getransformeerd van een geavanceerde rekenmachine tot een universele machine die niet alleen andere machines maar ook allerlei fysische, biologische en intelligente processen kan nabootsen. Een en ander heeft tot gevolg dat de computer in korte tijd het aanzien van de wereld ingrijpend heeft veranderd. Deze verandering wordt door de auteur vervolgens nader uitgewerkt. Hij bespreekt de massale fysieke aanwezigheid van computers, hun maatschappelijke invloed, en hun invloed op het mens- en wereldbeeld. Bij dit laatste is er ook in overdrachtelijke zin sprake van een ‘informatisering van het wereldbeeld’. Tot slot stelt de auteur zich de vraag wat wij willen met cyberspace. Dat velen de technologische ontwikkelingen met een zekere bezorgdheid gadeslaan is begrijpelijk, maar het is ook een uitdaging om te trachten deze ontwikkelingen ten goede te beïnvloeden door gebruik te maken van de menselijke verbeelding.

Door *Cor van Halen* en *Jacob van Kokswijk* wordt ingegaan op de effecten die de digitale media kunnen hebben

op onze identiteit en op het ‘maken’ van onze identiteit. De auteurs beginnen met de constatering dat de digitale media een integraal onderdeel van ons dagelijks bestaan zijn geworden, maar dat desondanks over de psychosociale gevolgen daarvan voor de belevingswereld van de gebruikers van die nieuwe media nog weinig bekend is. In hun verdere beschouwing sluiten ze aan bij Marshall McLuhans veronderstelling dat met name de communicatieve eigenschappen van een medium bepalend zijn voor de wijze waarop van dat medium gebruik wordt gemaakt. De relatieve anonimiteit en open toegankelijkheid maken het Internet tot een sociaal laboratorium waar met verschillende identiteiten geëxperimenteerd kan worden. Vooral jongeren blijken als ‘early adopters’ hier gevoelig voor. Het Internet biedt een ongekende variëteit aan virtuele gemeenschappen waarbinnen ze leren om een specifieke interesse in praktijk te brengen, zonder daarbij te worden gehinderd door het verplichtende karakter die het dagelijks leven kenmerkt. Met de invoering – na de ontwikkeling van de PC in de jaren ’80 en het Internet in de jaren ’90 – van een toegang tot Internet die zelf mobiel is, is volgens de auteurs, de digitale revolutie haar derde fase ingegaan. Een van de belangrijkste consequenties daarvan is, dat binnen de leefwereld van jongeren het onderscheid tussen de virtuele werkelijkheid van gemedieerde communicatie en de fysieke werkelijkheid van face-to-face interactie verder zal vervagen.

Petran Kockelkoren stelt zich in zijn bijdrage de vraag wat het menselijk zinverstaan mogelijk maakt, en in hoeverre onze lichamelijke daarvoor nodig is. We lijven steeds meer techniek in. Van inlijving van techniek is sprake als deze onderduikt in de lichamelijke oriëntatie op de buitenwereld zonder de aandacht op zichzelf te vestigen, zoals bijvoorbeeld wanneer we door een bril heenkijken. Maar is er geen grens aan de inlijvingen van techniek, zo vraagt de auteur zich af, waaraan voorbij de mens onherroepelijk zijn menselijkheid verliest en robot wordt? En

wat zou dat betekenen voor ons zinverstaan? Binnen een bepaalde school van filosofen, de ‘transhumanisten’, leeft als toekomstvisioen dat die techniek-inlijving zover door zal gaan dat de mens in zijn lichamelijke gestalte zal verdwijnen. Vraag is echter volgens de auteur of een mens kan overgaan naar een transhumane vorm van zinverstaan óf dat het zinverstaan onlosmakelijk gekoppeld blijft aan lichamelijke. Kockelkoren gaat diep in op deze vraag, daarbij aansluitend bij het werk van Plessner, Merleau-Ponty, Ihde en anderen. Tegen het dominante onlichamelijke representatiemodel van kennis in, bepleit hij een model van zinverstaan waarin de lichamelijke bemiddeling als voorwaarde voor verstaan wordt gezien. In het verlengde van zijn betoog sluit de auteur af met een beschouwing over het verschil in status van virtual reality werelden vergeleken met die waarin lichamelijke en materialiteit het vertrekpunt vormen. Alleen die laatste maken het volgens de auteur mogelijk dat een mens kan uitstaan naar buiten, zich kan laten raken en gezeggen. Het transhumanisme verspeelt voorbarig deze mogelijkheid van zinverstaan.

In de bijdrage van *René Munnik* neemt deze ons mee naar ‘voormoderne’ tijden. Hij schetst de voorstellingen van het leven in het hiernamaals, zoals die te vinden zijn in een lange theologisch-eschatologische traditie, waar auteurs bij horen als Augustinus, Thomas van Aquino, Jan van Ruusbroec en Dante Alighiere. Deze auteurs baseren hun beschrijvingen van het leven in het ‘Nieuwe Jeruzalem’ op theologische uitgangspunten zoals de verwachte opstanding der doden, waarbij de opstanding van ‘het vlees’ uitdrukkelijk inbegrepen is. Ze trachten op een natuurfilosofische wijze deze lichamelijke zijswijze in de hemel binnen het bereik te brengen van het voorstellingsvermogen. Een soortgelijke wereld wordt door Dante in zijn *Divina Comedia* opgeroepen en soms in detail beschreven. Munnik betoogt dat de eigenschappen die door deze auteurs aan het ‘verheerlijkte lichaam’ worden toegeschreven een opvallende en merkwaardige parallellie vertonen met de eigenschappen van lichamen in cyberspace.

In beide gevallen gaat het om een fysiologie die gekenmerkt wordt door lichtheid, weerstandsloosheid, onkwetsbaarheid en snelheid. Deze interessante parallelle weerhoudt Munnik niet om tot slot te wijzen op een groot en cruciaal verschil: voor de middeleeuwse eschatologie golden de lichamelijke beweeglijkheid en lichtheid als toegiften bij een leven dat zijn bestemming heeft gevonden, maar in de 'hemel' van cyberspace zijn ze, aldus de auteur, het kenmerk van de bestemmingsloosheid ... van een vrolijk en smakelijk opgediend nihilisme.

Palmyre Oomen vraagt in haar bijdrage aandacht voor de onmisbaarheid van het lichaam, ook in de context van cyberspace. Als vertrekpunt neemt zij de door Margaret Wertheim genoemde historische wisselingen in waardering van het lichamelijke: van negatief (in het platonisme, doorwerkend via het christendom en Descartes' dualisme tot in de moderne tijd), naar positief (in het materialistisch wereldbeeld van de natuurwetenschappen, dat daarom geen plaats meer heeft voor de ziel of het geestelijke ik), tot opnieuw negatief in de huidige informatiseringstijd (waarin cyberspace een nieuw toevluchtsoord biedt voor de thuisloze geest, met vele religieuze associaties vandien). Na enkele kritische kanttekeningen met name wat betreft de kenschetsing van de natuurwetenschappelijke fase, stelt Oomen aan de orde wat cyberspace doet met de waardering van het lichaam: cyberspace biedt een vaak welkome overstijging van lichamelijke beperkingen, en doet gemakkelijk voorbijzien aan de lichamelijke en materiële voorwaarden ervan (waar overigens niets mis mee is). Bovendien leeft in fanatieke cyber-kringen de opvatting dat het vleselijke lichaam negatief is, men wil eruit bevrijd raken. Dat dit laatste verre van onschuldig is, en welke andere visie er op lichamelijkeheid mogelijk is werkt de auteur vervolgens uit, aansluitend bij het werk van Merleau-Ponty, Whitehead, Wertheim, De Mul en anderen. Ze bepleit daarbij een visie op religiositeit waarin materie en vlees een volwaardige plaats hebben, en weerspreekt de domi-

nante visie dat lichamen een ‘enkelvoudige locatie’ zouden hebben. Nee, lichamen kennen een ‘wederzijdse inwoning’ en een ‘vervloeiende uitgebreidheid’, en juist cyberspace biedt interessante mogelijkheden onze lichamelijkeheid zo te verstaan.

‘*Cyberspace*’ is bedoeld voor mensen die ontevreden zijn met hun gebrekkige of ontbrekende kennis van de impact van computers en simulaties, voor mensen die geïnteresseerd zijn in gebruik en misbruik van het aannemen van wisselende identiteiten, voor mensen die zich afvragen of techniek en automatisering ons leven verlichten of overheersen, voor mensen die willen weten waar de grenzen liggen tussen werkelijkheid en verdichting, voor mensen die willen weten wat de mogelijke effecten zijn van het doorbreken van plaats- en tijdgebondenheid. Kortom dit is een boek voor mensen die nieuwsgierig zijn naar de grenzeloze wereld van vandaag.

Palmyre Oomen
Vincent Kirkels
Jan Osse